

Compromisos etnográficos

Un homenaje a Joan Frigolé

Camila del Mármol, Xavier Roigé,
Joan Bestard, Jesús Contreras (eds.)

Compromisos etnográficos

Compromisos etnográficos

Un homenaje a Joan Frigolé

Camila del Mármol, Xavier Roigé,
Joan Bestard, Jesús Contreras (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Biblioteca Universitaria

Compromisos etnográficos : un homenaje a Joan Frigolé

Referències bibliogràfiques

Textos en castellà i català

ISBN 978-84-475-3751-8

I. Màrmol, Camila del, ed. II. Frigolé, Joan, 1943-

1. Frigolé, Joan, 1943- 2. Antropòlegs

3. Antropologia 4. Homenajes

© Edicions de la Universitat de Barcelona

Adolf Florensa, s/n

08028 Barcelona

Tel.: 934 035 430

Fax: 934 035 531

comercial.edicions@ub.edu

www.publicacions.ub.edu

DISEÑO DE LA CUBIERTA

Imagen realizada a partir de la fotografía de un campo de esparto. Calasparra, 1972 (© de la fotografía: Albert Fortuny).

ISBN 978-84-475-3751-8

DEPÓSITO LEGAL B-2.469-2016

IMPRESIÓN Y ENCUADERNACIÓN Gráficas Rey

Este trabajo ha sido realizado gracias a la ayuda del proyecto de investigación «El patrimonio cultural y natural en tiempos de crisis. Retos, adaptaciones y estrategias en contextos locales», financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad y el programa FEDER; el Grup de Recerca en Antropologia del Parentiu i el Patrimoni (GRAPP), y las siguientes entidades pertenecientes a la Universidad de Barcelona: la Facultad de Geografía e Historia; el Departamento de Antropología Cultural, y el Vicerectorado de Comunicación y Proyección.

Queda rigurosamente prohibida la reproducción total o parcial de esta obra. Ninguna parte de esta publicación, incluido el diseño de la cubierta, puede ser reproducida, almacenada, transmitida o utilizada mediante ningún tipo de medio o sistema, sin autorización previa por escrito del editor.

Sumario

Presentación, <i>de Camila del Mármol, Xavier Roigé, Joan Bestard, Jesús Contreras</i>	9
--	---

TEXTOS INTRODUCTORIOS: EXPLORACIONES

JESÚS CONTRERAS, El «primer» Joan Frigolé, antropòleg novell i pioner	13
CAMILA DEL MÁRMOL, FERRAN ESTRADA, XAVIER ROIGÉ, Los recorridos teóricos y etnográficos de Joan Frigolé: de la literatura y el genocidio al Pirineo catalán	29

ETNOGRAFÍA Y TRABAJO DE CAMPO

JAMES W. FERNANDEZ, Tres libros importantes: «The family of man», «In the company of man», «Un hombre». Sobre la aprehensión del «ser» a través de la «fictio» del trabajo de campo	43
CARLES SALAZAR I CARRASCO, Sobre el coneixement etnogràfic: experiments mentals en filosofia i antropologia.....	51
IGNASI TERRADAS SABORIT, La etnografía del procedimiento vindicatorio.....	65
JOSÉ LUIS GARCÍA GARCÍA, Ideologías epistemológicas y otras retóricas académicas	97
LUIS CALVO CALVO, De epistolarios (1920) y crónicas (1971-1972) o el cambio de paradigma en la institucionalización de la Antropología Cultural en España.....	113
SUSANA NAROTZKY, Joan Frigolé: «Un hombre».....	129

RELACIONES DE PARENTESCO Y MODELOS DE PROCREACIÓN

ANNE CADORET, Sexualidad y parentesco	139
ENRIC PORQUERES, JOAN BESTARD, Fugas en Mallorca: una perspectiva histórica de llevarse a la novia.....	151

DOLORS COMAS D'ARGEMIR, La pertinença i la nació. Metàfores genealògiques i naturalistes	167
---	-----

ANTROPOLOGÍA Y LITERATURA

MANUEL GUTIÉRREZ ESTÉVEZ, Lo mismo que padece nombre. La poesía de Vallejo y la antropología	185
RAMON SARRÓ, «Silas Marner». Un ensayo sobre la relación.....	197
STANLEY BRANDES, Los miércoles en la tarde.....	209

ANTROPOLOGÍA Y PATRIMONIO

ORIOL BELTRAN, ISMAEL VACCARO, Territorialidades en conflicto en los Pirineos. Entre el pastoreo comunal y la parcelación del Estado.....	219
JOSEFINA ROMA, De la festivalització de la cultura a la carnavaltització de la festa...	239
MARÍA CÁTEDRA, Impactos: Évora, patrimonio mundial	251
JOAN PRAT I CARÓS, Xamanes i neoxamans a Mèxic: petits apunts per a Joan Frigolé	273

Presentación

Este libro nace con la idea de rendir homenaje al antropólogo Joan Frigolé con ocasión de su jubilación del Departament d'Antropologia de la Universitat de Barcelona. Pero este ritual, de claro origen medieval, carga con muchos simbolismos que lo arrastran al mundo del vasallaje, la sumisión y la pleitesía. Otros pasados y otras historias nos llevan a referentes que, aun siendo más modernos, también pueden quedar deslucidos como respuesta automática a un cambio de estatus de origen administrativo como es una jubilación. En la carrera académica dentro de una universidad, la jubilación marca el final de la docencia y de las tareas de administración, así como de todo lo que se asocia a ello. Pero no significa el fin de la investigación, de la escritura, de la crítica y la reflexión. Nos enfrenta a cortes, rituales de paso que señalan los ritmos administrativos, pero que no consiguen abarcar todos los posibles significados de las etapas vitales, siempre escurridizas, contradictorias y difícilmente clasificables.

Este libro, por tanto, se acoge a este acontecimiento y lo utiliza como excusa para reunir a una serie de personas, ellas mismas igualmente merecedoras de otros cientos de homenajes, y las invita a pensar y reflexionar. La consigna fue abierta: como un juego de libre asociación de ideas les pedimos un texto inspirado de alguna manera en la obra de Joan Frigolé. Y, sin necesidad de explicarnos mucho ni de responder a demasiadas preguntas, nos llegaron textos de todos los colores, que cumplen fielmente el propósito que para nosotros debe cumplir todo homenaje: reflejar de manera explícita cómo nos ha influido el pensamiento de una persona, de manera directa o indirecta, llevándonos hacia disciplinas o campos desconocidos, temáticas o perspectivas nuevas que nos permiten repensar viejos supuestos. A través de simples tardes de conversación, anécdotas sobre congresos recordadas a lo largo de los años, o de sus libros y sus ideas, su compañía o docencia, las autoras y los autores de estos textos ofrecen como mejor homenaje sus recuerdos y sus ideas. Y por eso es un libro vivo, pues se nutre de ideas que suscitan reflexiones, y todas ellas se encuadran en los distintos campos de trabajo que los autores están llevando a cabo.

Como introducción presentamos dos textos que analizan distintos momentos del trabajo de Joan Frigolé. El primero explora sus inicios como investiga-

dor y etnógrafo, mientras que el segundo reflexiona sobre los caminos posteriores que abrieron distintas líneas de trabajo. El resto del libro está organizado a partir de una serie de temáticas principales en las que agrupamos las contribuciones de los autores. Si bien ya hemos comentado que no dimos consignas concretas para la elaboración de los textos, la mayoría de ellos son fácilmente agrupables siguiendo las líneas de análisis y reflexión que Joan Frigolé privilegió a lo largo de su obra: etnografía y trabajo de campo, relaciones de parentesco y modelos de procreación, antropología y literatura, y, finalmente, estudios sobre el patrimonio.

Este libro se ofrece entonces a Joan Frigolé no como tributo sino como presente, como un don por su larga trayectoria de investigación que nos ha aportado tanto. Y como don espera ser retribuido no en forma de homenajes, sino en forma de lo que nos ha ofrecido hasta ahora: una voz crítica y constante que nos ayude a pensar y repensar nuestros caminos etnográficos.

CAMILA DEL MÁRMOL, XAVIER ROIGÉ,
JOAN BESTARD, JESÚS CONTRERAS

**TEXTOS INTRODUCTORIOS:
EXPLORACIONES**

El «primer» Joan Frigolé, antropòleg novell i pioner

Jesús Contreras
Universitat de Barcelona

Joan Frigolé no va estudiar antropologia a la Universitat. La seva llicenciatura (1969) va ser en filosofia, «filosofia pura» afegien alguns, com també va ser el cas d'altres antropòlegs que igualment han estat i són referència de l'antropologia espanyola, per exemple Joan Prat o Joan Bestard. Altres col·legues de les promocions de principi dels anys 1970, que després van ser «catedràtics», procedien de disciplines com ara la prehistòria en el cas de Dolors Comas, la lingüística en el de Maria Jesús Buxó i Juanjo Pujades, la psicologia pel que fa a Ignasi Terradas i el dret i les ciències econòmiques o polítiques pel que fa a altres companys que es formaren a Madrid.

El 1969, els estudis d'antropologia encara no existien a Barcelona; es van iniciar, precisament, durant aquell curs acadèmic de 1969-1970 amb les assignatures d'Antropologia Cultural i Etnologia dels Pobles Primitius impartides per Claudi Esteva, acabat d'arribar a Barcelona. Uns mesos abans, però, fou iniciativa de Joan Frigolé anar a veure'l per mostrar-li el nostre interès per la disciplina. Així, amb unes elementals recomanacions bibliogràfiques,¹ ja que partíem de la ignorància més absoluta, i juntament amb altres companys, Montse Camps i Paco Macià, vam començar el nostre particular i accelerat procés de formació en l'antropologia cultural. A més, Claudi Esteva ens convidà a integrar-nos al Centro de Etnología Peninsular del CSIC i a col·laborar amb ell en una investigació que estava desenvolupant a Bielsa (Osca), i hi vam anar durant les vacances de Nadal d'aquell curs 1969-1970. Encara no sabíem gaire bé què era l'antropologia i ja ens disposàvem a tenir la nostra primera experiència de treball de camp. Joan Frigolé podria haver tingut una altra experiència en aquest sentit, justament als Andes peruans, si no hagués estat per la repressió franquista que el va empresonar i privar del passaport necessari a causa de la seva activitat com a delegat de Facultat del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Univer-

¹ Van ser les següents: *El hombre y sus obras* (M. Herskovits), *El estudio del hombre* (R. Linton), *Antropología* (C. Kluchon) i *El individuo y su sociedad* (A. Kardiner), totes del mexicà Fondo de Cultura Económica, ja que les editorials espanyoles encara no havien començat a interessar-se per l'antropologia.

sitat de Barcelona. Al cap de ben poc es van afegir al grup Joan Prat, Pau Comes, Ignasi Terradas i Alberto Gordillo. Tots plegats vam continuar un procés que es podria anomenar «grupdidactista», per la formació que teníem. Ens reuníem al vespre, a casa d'algú, per conèixer-nos una mica i comentar les lectures que anàvem fent. Al mateix temps, la majoria vam iniciar els nostres respectius treballs de camp orientats a les tesis doctorals corresponents. Ens oblidàvem d'Aristòtil, Kant, Heidegger i Teilhard de Chardin per anar a trobar la gent dels pobles... Joan Frigolé va decidir traslladar-se a Calasparra (Múrcia) i va presentar la seva tesi el mes de setembre de l'any 1974 amb el títol *Diferenciación y estratificación sociocultural en el campo español: la Vega Alta del Segura (Calasparra)*.

He volgut recordar aquest particular procés de formació antropològica per destacar la importància de les primerenques aportacions metodològiques de Joan Frigolé als estudis del que aleshores denominàvem Etnologia de la Península Ibèrica i que es recolliren, fonamentalment, en tres dels seus articles: «Algunas consideraciones sobre las unidades de análisis cultural», «Modelo para el estudio del sector no campesino dentro de la sociedad rural» i «El problema de la delimitación de l'objecte d'investigació i anàlisi en antropologia. Crítica d'alguns models emprats per a l'estudi de la Península Ibèrica».

El primer i el més important i significatiu també des del punt de vista de les reflexions i les propostes metodològiques, data del 1973, és a dir, només tres anys després de la seva iniciació en antropologia i, tanmateix, es tracta d'una proposta metodològica plena de sentit i críticament alternativa a l'antropologia que practicaven els acadèmicament ben formats antropòlegs nord-americans que venien a fer treball de camp a l'Estat espanyol i que publicaren les seves monografies, la majoria d'ells, al llarg de la dècada de 1970.

El mes de gener del 1973, quan Joan Frigolé va presentar, dins de la Primera Reunión de Antropólogos Españoles, celebrada a Sevilla, una comunicació titulada «Algunas consideraciones sobre las unidades de análisis cultural», no havia llegit el llibre d'Eric Wolf, *Europa y la gente sin historia*, fonamentalment perquè el seu autor encara no l'havia escrit. Tanmateix, en la seva comunicació, Joan Frigolé ja anunciava alguns dels plantejaments del reputadíssim antropòleg nord-americà que presentà en el seu article «La cultura ¿panacea o problema?», publicat per primera vegada a *American Antiquity*, l'any 1984. Més endavant veurem el perquè esmento ara l'obra crítica de Wolf.

El problema que es plantejava Joan Frigolé en la seva comunicació era una qüestió cabdal per a l'antropologia en general i, més particularment, per a l'antropologia que en aquells moments es desenvolupava a l'Estat espanyol, en concret, «la correcta definición y elección de las unidades de análisis y estudio antropológico dentro del marco de la Península Ibérica». Per què aquesta

preocupació? Fonamentalment perquè els estudis de referència que s'havien publicat o s'anaven editant prenién com a unitat d'estudi (en el treball de camp) i d'anàlisi «pobles», pobles entesos com a llocs on viu una població, poble com a comunitat, municipi, població...

Es parlava, aleshores, d'«estudis de comunitat» o de «monografies de comunitat». De fet, l'estudi de Pitt-Rivers (1958) sobre Grazalema (província de Cadis), sens dubte pel fet que era pioner, va servir de model i de referència per a molts treballs posteriors. Nombroses van ser les «monografies de comunitat» o de «pobles» realitzades i/o publicades al llarg de la dècada de 1970 com, per exemple, les de J. Aceves (1973), R. Barret (1974), S. Brandes (1975), W. Douglass (1977), E. Hansen (1977), C. Lisón (1966), E. Luque (1974), P. Navarro (1979), V. Pérez Díaz (1972)...

Assenyalava Joan Frigolé que, en aquestes monografies o estudis de comunitat (pobles), «con la vista fijada en el “pueblo”, se pierde de vista el medio social» i, així, es prescindia, culturalment i socialment, «de las diferencias para enfatizar las similitudes, las coincidencias resultantes de compartir una misma ecología, un ámbito reducido, etc.» i que aquest reduccionisme era «una consecuencia del énfasis puesto sobre la categoría de pueblo por encima de la de grupo social y cultural». Per contra, hi afegia:

Si tomamos cualquier pueblo veremos que la población no es homogénea ni desde el punto de vista social ni cultural. Habrá en casi todos ellos jornaleros, campesinos, propietarios, tenderos, médico, etc. [...] Posiblemente, algo comparten todos los grupos sociales que pertenecen a un mismo pueblo, pero nunca lo que comparten puede ser tan importante como sus distintos modos de vida en función del lugar que ocupan dentro de la división social del trabajo...

Aquest èmfasi en les similituds, criticat per Frigolé, havia donat lloc a dos tipus de «desviacions» que ell exemplificava amb l'estudi de Pitt-Rivers, *Los hombres de la Sierra*, i el de Luque, *Estudio antropológico social de un pueblo del Sur*, tots dos sobre pobles d'Andalusia. Per a Frigolé, en l'obra de Pitt-Rivers, tot i que s'afirmava que el sector jornalier era molt nombrós, no hi apareixia un estudi detallat ni des del punt de vista econòmic ni del polític ni del cultural. Els «jornalers» no eren considerats o analitzats des del punt de vista de la seva condició laboral i social, sinó com a membres del «poble». Així doncs, quedaven absorbits dins de la categoria «poble», juntament, i indiferenciadament, amb altres grups i sectors. D'aquesta manera, el que s'afirmava del poble, per exemple en relació amb pautes de festeig, matrimoni, herència, comportament polític o religiós; o el que se'n proclamava en funció del sexe o de l'edat; etc.,

se sostenia com si totes aquestes qüestions només estiguessin condicionades pel fet de pertànyer a una comunitat determinada i no haguessin estat modificades per la condició i la situació de classe social i pel lloc que aquesta ocupava dins del sistema en la seva totalitat. Així, les divergències culturals i socials que existien entre els diversos grups socials —com ara jornalers, pagesos, botiguers, artesans, professions liberals, etc.— semblaven, per referència al marc, petites variants d'un mateix estil de vida, ja que aquestes diferències eren considerades des del marc d'un mateix poble i no des de les diverses cultures o dels distints grups representats al poble, per més que alguns sectors fossin quantitativament molt poc nombrosos. Feia la sensació que la seva personalitat social estava «esquinçada». En definitiva, l'enfocament de Pitt-Rivers, concloïa Frigolé, no permetia pensar la realitat en termes de sistema i subsistemes (Frigolé, 1975: 185).

Per la seva banda, en l'estudi de Luque, s'esdevenia una identificació entre «poble» i un dels grups socials d'aquest, l'anomenat grup de «media fajia» —el grup de petits i mitjans propietaris; «pelantrines», «malandrines», «mayetes» són alguns dels altres noms utilitzats, segons els llocs, per referir-se a aquest mateix grup—, sent considerats els altres grups del poble com una certa desviació. D'aquesta manera, tampoc s'arribava a pensar els diferents grups socials, les seves característiques, més o menys específiques, i les relacions que aquests grups mantenen entre si, en termes d'un sistema i subsistemes culturals.

Consegüentment, «si no es correcto estudiar pueblos aislados, tampoco lo sería el estudio de grupos sociales aislados». Així, per exemple, un estudi que tingués com a objecte els pagesos:

[...] ha de brindarnos el conocimiento del sistema social global como medio social en cuanto que favorece o bien obstaculiza sus intercambios [ja que] los campesinos están en relación con otros grupos sociales, con interacciones mutuas; de tal manera que las relaciones económicas, sociales, políticas e ideológicas con esos otros grupos sociales constituyen el medio social y cultural en el que los campesinos están inmersos y en el que desenvuelven su actividad y desarrollan sus peculiares formas de vida y bajo un estado que ellos no han creado ni controlan ellos, si no otros grupos sociales.²

2 Una visió crítica i irònica d'aquesta relació i mediació ja la proporcionava aquest fragment del *Catecismo do Labrego* (Portela, 1889: 7-8):

«P.- ¿Cáles son os vossos nemigos?

R.- Cónanse por centos.

P.- ¿Qué nemigos son esos?

Per a Frigolé, cada grup social hauria d'haver estat estudiat, o s'hauria d'estudiar, en termes d'un subsistema, analitzant-ne l'específica organització i la seva relació amb els altres grups. Si s'hagués seguit aquest criteri, les monografies sobre «pobles» s'haurien redactat d'una altra manera i, possiblement, s'haurien evitat algunes de les polèmiques, més o menys estèrils, que tenien lloc. Així, segons el seu esquema teòric, les unitats d'anàlisi i d'estudi correctes havien de ser els sistemes socials i els culturals. Aquests sistemes estan formats:

[...] por un conjunto de relaciones, interacciones, de los grupos campesinos y no campesinos entre sí y de ambos sobre el nivel tecnológico a partir del que se han originado y sobre el medio físico o natural. El contexto histórico nos indicará la dirección de estas interrelaciones. Lo importante es darse cuenta de que los grupos campesinos forman parte [...] de un sistema social del que también forman parte otros grupos.

Així, els sistemes socials i culturals estarien correlacionats amb un peculiar nivell tecnològic i dins dels mateixos grups diferenciats socialment i culturalment segons la també peculiar divisió o organització social establerta (Frigolé, 1980b: 176-177). I, exactament, això mateix deia bastants anys més tard Eric Wolf, no ja parlant de l'antropologia a Espanya en particular, sinó de l'antropologia en general:

[...] en lugar de unidades claramente delimitadas, aisladas y estáticas, debemos enfrentarnos a campos de relaciones [...]. Creo que los humanos se ocupan del mundo natural no solo mediante las fuerzas de producción —herramientas, técnicas, organización y la organización del trabajo— sino también mediante relaciones sociales estratégicas que rigen la movilización del trabajo social (Wolf, 1984).

Després de destacar la necessitat de transcendir la «comunitat» o el «poble» com a unitat d'estudi... i de proposar que l'objecte d'estudi hauria de ser el sistema social, el medi social, el que calia explicar era la complexa xarxa de relacions i d'interaccions dins d'un sistema social i les d'aquest en relació amb el medi físic, és a dir, el codi cultural o aquell conjunt de regles que expliquen la conducta amb les variacions corresponents dels diferents grups socials...

R.- A maiores do mundo, do demo e da carne como teñen todalas xentes, temos un fato deles: nove ministros en Madrid, o Delegado da Facenda na provincia, o Administrador sa Subalterna no partido, o Alcalde, os concellais e o Segretario no Concello, o cacique da parroquia...».

A més, Joan Frigolé afegia que, en relació amb aquests plantejaments, s'havia de considerar la importància de l'Estat i de la història.

Vegem, en primer lloc, les consideracions relatives a la importància o estricta necessitat d'incorporar la dimensió temporal. Deia Frigolé que la concepció del sistema social o del medi social inclou com a dimensió real i fonamental la temporalitat, i exigeix una explicació històrica per saber quina és la direcció i quin l'èmfasi; és a dir, quines són les prioritats en la complexa xarxa de relacions i interaccions entre les institucions d'una societat i una cultura.

Fins a quin punt i de quina manera aquestes interaccions entre les institucions i una cultura havien estat tingudes en compte per l'antropologia desenvolupada fins aleshores a l'Estat espanyol? D'acord amb Frigolé:

[...] la mayoría de los estudios de pueblos son sincrónicos y cuando se quiere dar una visión histórica se da lo que corrientemente denominamos una perspectiva demográfica o se tiende a ilustrar cronológicamente algún aspecto parcial de la realidad económica u otra. La historicidad no es una dimensión importante, sino secundaria o accesoria de los fenómenos, en el sentido de que han pasado [...].

L'absència de perspectiva històrica resultava encara més significativa si es té en compte que la majoria de monografies realitzades a l'Estat espanyol al llarg de finals de les dècades de 1960 i 1970 pels antropòlegs nord-americans, adscrits a la «teoria de la modernització», s'interessaven pel «canvi social».³ I, un altre cop, la comparació amb E. Wolf:

Sólo renegando del más mínimo interés por la historia, se puede mantener la noción del primitivo como estático y aislado [...] con tan sólo unas gotitas de historia, la sociedad y la cultura que llamamos iroquesa resultaría más problemática y menos asentada que como nos la muestran nuestros libros de antropología [...] lo que sostengo es que, en la mayoría de los casos, las entidades estudiadas por los antropólogos deben su desarrollo a procesos que se originan en su exterior, lejos de su alcance, que deben su cristalización a estos procesos, participan de ellos y que también a ellas, a su vez, afectan estos desarrollos y procesos (Wolf, 1984).

3 En aquest sentit resulta anecdòticament significatiu el canvi de títol d'una mateixa monografia de la primera edició a la segona. Carmelo Lisón publicava, l'any 1966, *Belmonte de los Caballeros: A Sociological Study of a Spanish Town* (Oxford, Oxford University Press), i, l'any 1983, en publicava, sense modificar ni un punt ni una coma del text, una segona edició amb el títol *Belmonte de los Caballeros: Anthropology and History in an Aragonese Community*. És, penso, prou revelador dels canvis ocorreguts. *Anthropology i History* en comptes de *Sociological*, i *Aragonese Community* en comptes de *Spanish Town*. Podríem pensar que el reemplaçament del títol reflectia tant les modificacions ocorregudes en la sociopolítica espanyola com en l'antropologia.